

PREDROMANIČKE CRKVE NA PODRUČJU KAŠTELA

Uvod

Sa sjeverne strane Kaštelanskog zaljeva nanizalo se uz more sedam Kaštela. To je danas zapravo jedan grad koji se proteže u smjeru istok-zapad u duljini većoj od 20 km koji na površinu od 57,67 km² ima 33.338 stanovnika. Gradsko se sjedište nalazi u najistočnijem Kaštel Sućurcu, a ostala su gradska naselja redom nižu prema zapadu – Kaštel Gomilica, Kaštel Kambelovac, Kaštel Lukšić, Kaštel Stari, Kaštel Novi i Kaštel Štafilić. Sva su ta naselja formirana oko kaštela koja su uglavnom izgradili splitski i trogirski plemići radi obrane od Turaka, a prije toga su sva naselja bila nanizana na obroncima Kozjaka zbog obrane i čuvanja plodnog polja stisnutog između mora i nevelikih, ali strmih planinskih visova. Kaštelanski zaljev nastao je naime kao potonula depresija između brdsko-planinskoga lanca (Treća-

PRE-ROMANESQUE CHURCHES IN KAŠTELA AREA

The town of Kaštela, nowadays a single agglomeration spreading along a narrow 20-km long strip between the sea and the Kozjak Mountain, has many pre-Romanesque and early-Romanesque churches, most of them lying on steep foothills of Kozjak. Many of these churches have lost their initial appearance, as they had suffered frequent damage in past times. Two of them are particularly significant for the history of Croatia, principally because they are cited in the earliest documents containing Croatian names. These churches, i.e. the Sv. Juraj na Putalju (St. George on the Horse) and Crkva Sv. Marte (St. Martha's Church) are situated in Bijač, which used to be a temporary residence of Croatian rulers. Other churches are more or less adequately renovated, and the Church of Sv. Juraj (St. George) in Radun has even preserved its initial appearance. An interesting botanical Garden of Eden has been developed next to one of these edifices called Gospa od Stomorija (Church of St. Mary). Many of these churches were initially situated in the midst of agglomerations organized above fertile fields. However, later on these agglomerations were abandoned as their residents moved, for safety reasons, nearer to the coast where they were defended by special fortifications, the so called castellums.

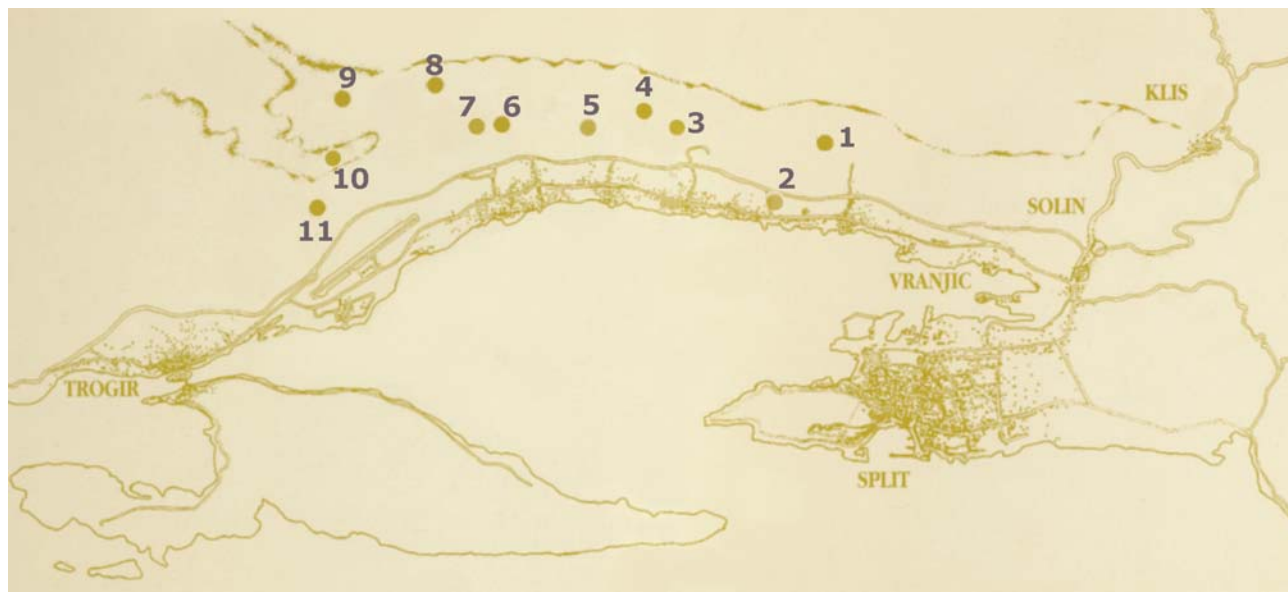
nica, Opor i Kozjak) na sjeveru i Splitskog poluotoka i Čiova na jugu. Rub između kopna i mora pokriven je plićacima i plažama te hridima i malim otocima na kojima su i izgra-

đene obrambene utvrde. Na tom području prevladavaju fliš i vapnenac, s tim što su strme vapnenačke grede ogoljene i bez vegetacije, a flišni se dio (koji ne prelazi 400 m) sastoji od blagih i raslinjem pokrivenim padinama s plodnim poljima i izvorima vode.

Stoga i ne čudi da su se negdašnja naselja nanizala baš na rubu plodnih površina i da su bila udaljena od mora. Arheološkim je istraživanjima utvrđeno da su tu postojala naselja još u prapovijesti, u rimskom razdoblju i u srednjem vijeku, i da su potom uglavnom napuštena. Ta su se naselja redala od istoka prema zapadu sljedećim redom: Putalj, Lažani, Ostrog, Radun, Žestinj i Bijač. Sva su imala po jednu ili više predromaničkih crkava koje su najčešće izgrađene na ranokršćanskim ostatcima, a zajednička im je značajka da su od izgradnje do danas u više navrata temeljito preuređivane i obnavljane, tako da im se najstariji dijelovi vrlo teško mogu uočiti i prepoznati.

Karta Splita i Kaštelanskog zaljeva (M. Kolunić-Rota, Venecija 1571.)

Položaj starih kaštelanskih crkava (1. Sv. Juraj na Putalju, 2. Sv. Kuzam i Damjan, 3. Sv. Martin ili Gospa od Kruga, 4. Sv. Mihovil, 5. Sv. Lovro, 6. Sv. Juraj u Radunu, 7. Sv. Nikola na groblju, 8. Sv. Juraj u Žestinju, 9. Stomorija, 10. Sv. Nofar, 11. Sv. Marta)

Posebnost je Kaštela da su dvije najpoznatije stare crkve smještene na istočnim i zapadnim rubovima pa tako na neki način i uokviruju Kaštela. One su čak i na određen način povezane u povijesnim izvorima. Riječ je o crkvi Sv. Juraj od Putalja na istoku i Sv. Marti u Bijaćima na zapadu. Stoga ćemo se sve crkve upravo tim redom, od istoka prema zapadu, opisati u ovome prikazu.

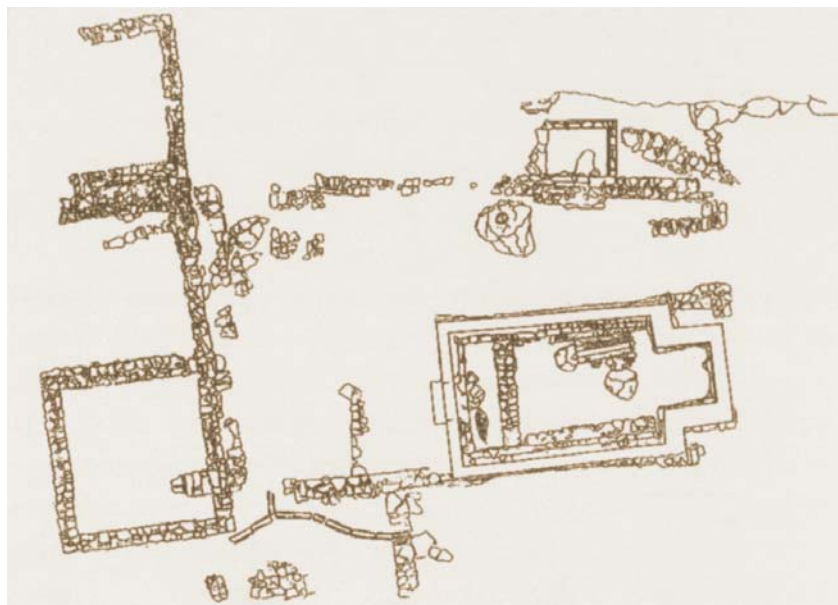
Sv. Juraj na Putalju

Putalj je prirodnim strminama zaštićen brežuljak koji se uzdiže na južnim padinama Kozjaka iznad Kaštel Sućurca. Na brežuljku i oko njega ima više izvora vode pa je brežuljak po tome vjerojatno i dobio ime (od lat. riječi *puteus* ili *puteolus* koja znači bunar). Tu je nekada bilo prapovijesno naselje i ilirska gradina čiji su tragovi pronađeni u arheološkim istraživanjima od 1988. do 1994. ispod srednjovjekovnih i antičkih ostataka. Prapovijesne su naslage zabilježene u istočnom dijelu zaravni uz današnju crkvu i uz padinu prema sjeveroistoku, ali su znatno oštećene i poremećene antičkim i srednjovjekovnim gradnjama i grobovima. Ipak pronađeni su i tragovi jedne bolje očuvane nastambe (vjerojatno

iz brončanog doba) s ostacima poda od gline. Vjeruje se da je na istočnoj strani brežuljka bilo još nekoliko takvih nastambi. U njima je i oko njih pronađeno čak 2700 ulomaka posuđa. [1].

Na ovom su lokalitetu tijekom obnove crkve u dvadesetim godinama prošlog stoljeća uočeni tragovi iz ranijeg rimskog razdoblja. Iako je pronađeno mnogo ostataka keramike, novca i alata, sačuvani su neznatni tragovi

građenja. Otkrivena je tek jedna manja cisterna sjeverno od sadašnje crkve, a o drugim građevinama svjedoče tek kameni ulomci i mnogobrojni usitnjeni komadići fresaka. Riječ je o najmanje jednoj zgradi koja je imala pročelje sa stupovima i oslikanu stijenu i koja je možda bila mali hram. Ostaci nekih kamenih nadgrobnih natpisa upućuju da su se možda na ovome dijelu salonitanskog agera pokapali i bogatiji i ugledniji građani.

Tlocrt raznoraznih arheoloških nalaza na Putalju

ni obližnjega antičkog grada. No to je najranije rimsko razdoblje posve izmijenjeno kasnijim gradnjama i srednjovjekovnim prekopavanjima [2].

Novija su revizijska i sustavna istraživanja pružila dokaze da na Putalju osim tragova života iz prapovijesnoga i ranoga rimskog doba ima ostataka kasne antike i ranoga kršćanstva. Otkrivena je jedna zidana grobnica s bačvastim svodom i dio višebojnog podnog mozaika s repom pauna i bogatom pletenicom, što je dio općeprivačene kršćanske scene sa dva nasuprotna pauna s posudom koja simbolizira izvor života.

Pogled sa sjevera na crkvicu i arheološko nalazište na Putalju

Arheološko nalazište ispred crkve Sv. Jurja na Putalju

Od građevinskih elemenata i kamena crkvenog namještaja najbolje je sačuvana kamena nadvratna greda s tri uklesana križa. Pronađeno je mnogo ulomaka stakla i uspjelo se rekonstruirati nekoliko staklenih uljanih lampa koje su se rabile tijekom liturgije te trokraki lančić koji je vje-

rojatno služio za kandilo. O postojanju prijašnje ranokršćanske crkve svjedoči i činjenica što je predromanička crkvića imala mramorni pleterni crkveni namještaj, a to je mogao biti samo preklesani antički materijal. Čini se da je starokršćanski kompleks stradao za avaro-slavenske

provale u prvoj polovici 7. st. [3], [4]. Srednjovjekovno je razdoblje ostavilo na Putalju brojne arheološke potvrde i one se, iako nisu ravnomjerno raspoređene, mogu pratiti sve do 16. st. i početka novog vijeka kada se iz straha od turske opasnosti putaljski kompleks, kao i danas, svodi samo na obilježavanje blagdana crkvenog titulara Sv. Jurja – 23. travnja.

Početkom 9. st. nalaze se prvi tragovi ponovnog iskorištavanja ovoga prostora u ostacima nekoliko starohrvatskih grobova, vjerojatno u vrijeme nastanka predromaničke crkve Sv. Jurja.

Naime, kao što smo već rekli, crkva Sv. Jurja na Putalju, što je čest izbor sveca zaštitnika na našoj obali i po kojoj se zove današnje gradsko naselje Kaštel Sućurac, spominje se skupa s crkvom Sv. Marte u Bijaćima u najstarijim hrvatskim ispravama knezova Trpimira i Muncimira. Prijepisi su njihovih darovnica iz 16. i 18. st. pronađeni 1934. u župnom uredu u Kaštel Sućurcu, a danas se jedan primjerak čuva u riznici nove župne crkve (stara crkva iz 16. st. sru-

šena je u savezničkom bombardiranju 1943. i od nje je ostao samo zvonik), a preostali u Nadbiskupskom arhivu u Splitu, našoj najstarijoj povijesnoj ustanovi. Valja reći da se u župnoj crkvi u Kaštel Sućurcu čuva i nadvratnik najstarije crkve s natpisom iz 7. st.

Trpimirova je darovnica (isprava, povelja) izdana 852. na dan 4. ožujka (to je inače Dan grada Kaštela) ispred crkve Sv. Marte u Bijaćima i u njoj se prvi put kao ime spominje Hrvatska i Hrvat. Naime Trpimir (845.-864.) je u ovoj povelji na latinskom jeziku, koju neki nazivaju rodnim listom hrvatske državnosti, za sebe doslovno napisao "knez Hrvata milošću Božjom" (*dux Croatorum iuvates munere divino*).

Sadašnja crkva Sv. Jurja na Putalju (vide se ostatci prijašnje gotičke crkve)

Pažljiviji čitatelji ovih naših natpisa sjetit će se da je Trpimir u Rižinicama kod Solina izgradio benediktinski samostan i da mu je za crkvu trebalo nešto srebra i crkvenih knjiga. To je posudio od splitske crkve i ovom darovnicom potvrđuje ono što je toj crkvi poklonio njegov prethodnik knez Mislav (oko 835. - oko 845.) te umjesto duga daruje Splitskoj biskupiji crkvicu Sv. Jurja u Putalju ("*in loco qui dicitur Putalio*"), pos-

jed u Lažanima i na Mosoru skupa s kmetovima. Muncimir (između 888. i 892.-910.) pak u svojoj povelji, koju je izdao također u Bijaćima 28. rujna 892., potvrđuje ispravu svog prethodnika (navodno je bio njegov najmlađi sin) jer je došlo do spora između ninskoga i splitskog biskupa baš oko crkve Sv. Jurja na Putalju.

Spomenute su se isprave temeljito istraživale i o njima postoji opsežna literatura, ali su brojne povijesne, paleografske i diplomatske analize potvrdile njihovu autentičnost te veliku povijesnu vrijednost. Povelje, posebno Trpimirova, svjedoče i o organizaciji ondašnje Kneževine Hrvatske i o njezinoj snazi, ali i nedvojbeno o tome da je crkvu Sv. Jurja na Putalju izgradio knez Mislav oko

823. godine, kako i piše na ploči na sadašnjoj crkvi izgrađenoj 1927. u čast tisućgodišnjice Hrvatskog Kraljevstva [5].

Teško je otkriti i izgled i veličinu predromaničke crkve, posebno stoga što je često mijenjana i preuređivana. Sasvim je sigurno imala apsidu i ravni začelni zid, a čini se da zidovi ni s unutrašnje ni s vanjske strane nisu bili raščlanjeni. Neko vrijeme

oko crkve nije bilo pokapanja, ali se krajem 11. st. počinje oblikovati novo groblje, što je vjerojatno bila posljedica klinijevske crkvene reforme (prema benediktinskom samostanu Cluny u Francuskoj) u doba pape Grgura VII., čiji je glavni pristasa u našim krajevima bio splitski nadbiskup Lovro (1059.-1099.) koji je u posjedu držao župu Sv. Jurja. S tom reformom započinje romanika u crkvenom graditeljstvu i znatne promjene u organizaciji unutrašnjega crkvenog prostora. Primjerice tada nestaju oltarne pregrade, koje često spominjemo u ovim našim prikazima, i baš su na ovoj crkvi ostaci kao spolije pronađeni u grobovima ili na zemlji, ali i uzidani u betonsko pročelje crkve iz 1927.

Početak 12. st. dolazi do rušenja predromaničke crkve i njezina smanjivanja, a veličina odgovara dimenzijama ruralnih romaničkih crkava jer to više nije vladarska zadužbina, već župna crkva. Pretpostavlja se da je potom na poziciji romaničke crkve krajem 14. st. izgrađena nova i skromna gotička crkva od koje je sačuvana četvrtasta apside i dio stražnjeg zida. Upravo je u to vrijeme (1392.) splitski nadbiskup Andrija Benzia (1388.-1413.) za obranu svog posjeda na obali izgradio Kaštel Sućurac. Pokopi su prestali u 16. st. kada je izgrađena crkva Gospa od Hladih, gdje je i danas groblje Kaštel Sućurca.

Tada je prestalo intenzivno iskorištavanje tog drevnog svetišta koje je neprimjereno obnovljeno 1927. Tek je 1995. konačno uređen cijeli kompleks i crkva prikladno uređena uz 600. obljetnicu nastanka Kaštel Sućurca. Kompleksu je vraćena i sakralna funkcija, ali je postao i izletničko-planinarski punkt te je kao prvi u Kaštelima dobio obilježje arheološkog parka [6], [7].

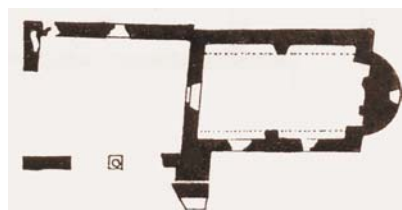
No za nedavnoga smo posjeta mogli zaključiti da su namjere jedno, a stvarnost sasvim drugo. Da bi to stvarno

bio arheološki park, ili barem nešto što na to slično, trebalo bi prilaze znatno bolje označiti i uz crkvu, s čijeg je položaja prekrasan pogled na cijeli Kaštelanski zaljev, postaviti višejezične natpise koji bi namjernicima objasnili svu slojevitost i važnost toga lokaliteta. Ne bi bilo na odmet da je i crkva, barem u ljetnim mjesecima, otvorena za posjetitelje. Sadašnje su kamene ploče koje obilježavaju obnovu u prošlom stoljeću isprane kišom i potpuno nečitke.

Ostale crkve istočnih i središnjih dijelova Kaštela

Crkva Sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici

Zna se da je kralj Zvonimir 1078. darovao samostanu benediktinki iz Splita posjed u Kaštelanskom polju i da su one pokraj svog imanja u 12. st. izgradile crkvu Sv. Kuzme i Damjana.

Tlocrt crkve Sv. Kuzme i Damjana (prije otkrića tragova ranokršćanske crkve)

Izgrađena je u romaničkom stilu, na mjestu prijašnje nekropole i starokršćanske crkve i više je puta pregrađivana i preuređivana. Oko te je crkve u Kaštel Gomilici nastalo slikovito staro groblje, nedaleko od mora i u blizini sadašnje župne crkve. Inače su benediktinke u 16. st. za zaštitu svojih posjeda izgradile na otočiću Gomile četvrtastu utvrdu zvanu Kaštilac, po kojoj je naselje i dobilo ime, iako se u prošlosti nazivalo i Kaštel Opatica. Među zidine utvrđenja uselili su se žitelji Gornje i Donje Kozice nakon što su im Turci razorili dotadašnja naselja, a poslije su gradili i izvan zidina.

Crkva Sv. Kuzme i Damjana svecima kojima je posvećena (tzv. "sveti vračevi" počeli su se u našim krajevima

Crkva Sv. Kuzme i Damjana s velikim trijemom

vima slaviti u vrijeme Justinijana) i brojnim antičkim nalazima u svojoj blizini, osobito sarkofazima i reljefnim ulomcima uzidanim u okolne kuće, odavno pobuđuje pozornost i pretpostavku da je izgrađena na ostacima antičkoga i ranokršćanskog lokaliteta. To su potvrdila i novija zaštitna istraživanja koja, koliko se zna, još uvijek nisu objavljena. Ispod ranoromaničke crkvice pronađeni su ostatci ranokršćanske građevine koja je nastala unutar i na temeljima antičkoga gospodarstva. Toj je crkvi pripadala i polukružna apside i nekoliko zidova koji se na nju nadovezuju, ali i ostatci mozaika i sarkofaga. Tako je, čini se, potvrđena davna pretpostavka don Frane Bulića o postojanju starokršćanskoga groblja na tome prostoru.

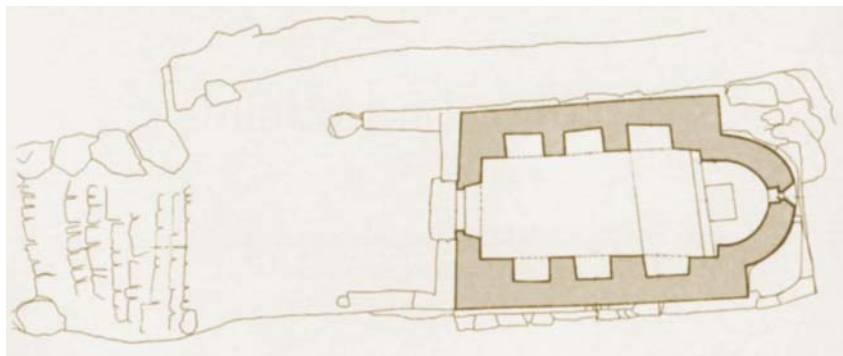
Pronađeni su i ulomci dekorativnog namještaja najstarije crkve. Gotovo je u cijelosti sačuvan i plutej oltarne pregrade te manji kapitel. Tehnologija izrade i dekorativni detalji upućuju na početak 5. st.

Sadašnja crkva Sv. Kuzme i Damjana mala je crkva neraščlanjenih zidova s polukružnom apsidom, a po sredini je raščlanjena pilastrima koji

nose bačvasti svod. Ispred crkve se nalazi veliko, otvoreno i natkriveno predvorje. Tlocrt antičke građevine koji se dijelom nalazi ispod nje nikad nije objavljen [4].

Sv. Mihovil u Lažanima

Lažani se kao lokalitet i naselje iznad Kaštel Kambelovca spominju već u Trpimirovoj darovnici, a sadašnja je crkva bila izgrađena u rustičnom ranoromaničkom stilu na istaknutom strmom brijegu koji dominira okolnim prostorom. To je manja crkva širokih zidova s oblom apsidom (dimenzija 7,15 x 5,85 m), a unutrašnjost joj je raščlanjena s tri para dubokih niša. U sredini apside, koju ispunjava ozidani i neizvorni oltar, sačuvan je originalni prozor. Crkva je spomenuta u jednoj ispravi iz 1104. te u spisima ženskoga benediktinskog samostana u Splitu 1171. U prošlosti je u više navrata stradala i obnavljana. U obnovi početkom 20. st. u rustično popločenom podu pronađeni su ulomci rimskih skulptura i starokršćanskih natpisa iz 5. i 6. st. Ti su nalazi potvrdili postojanje groblja neke manje kršćanske zajednice nastale oko nepoznate crk-

Tlocrt crkve Sv. Mihovila i užeg okoliša

ve. No i oko srednjovjekovne crkve također je nastalo groblje koje je 1924. sondiralo društvo *Bihać*, ali rezultati, osim rimskih nalaza u pločniku, nisu nigdje publicirani.

Crkva se obnavljala i 1952. pod nadzorom Cvite Fiskovića. Posljednji ju je put nakon zaštitnih iskapanja i konzervatorskih zahvata 2000. obnavljao Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u suradnji s Državnom upravom za zaštitu spomenika kulture. Tada je uočeno da je apsida temeljena na sjevernoj strani na strmoj litici, a na jugu na nasipu. Pronađeni su i ostatci starijega pločnika koji je nešto viši od sadašnjega.

Na zapadnom je dijelu litice u 15. ili 16. st. podignuta omanja okrugla kula radi zaštite polja i ljudi od upada turskih snaga s Klisa.

Pronalazak starokršćanskih i rimskih ostataka pokazuje mogućnost postojanja starokršćanske crkve i groblja. Nisu međutim pronađeni nikakvi drugi tragovi, a to se objašnjava [8] činjenicom da se na strmoj stijeni uklanjaju tragovi svih prijaš-

Sadašnja crkva Sv. Mihovila

njih građevina koji bi mogli smetati stabilnosti nove zgrade. Ima međutim i stajališta [4] prema kojima su ti ostatci ukopani u pod crkve bili preneseni iz Kruševika, smještenoga nešto južnije, s kojim su Lažani u srednjem vijeku tvorili zajedničku župu. Tamo je na starom groblju, koje je i sadašnje groblje Kaštel Kambelovca, bila posvećena nesumnjivo nešto mlađa crkva Sv. Martina koja se sada zove Gospa na Krugu ili Gospa od Sniga. Iako na pročelju sadašnje crkve stoji da je bivša crk-

va Sv. Martina utemeljena 1104. i da su je utemeljili didići, svojevrsno staro seljačko plemstvo, čini se da ništa drugo ne upućuje na ranokršćansku ili predromaničku crkvu osim titulara Sv. Martina koji je u naše krajeve došao s franačkom vlašću. Inače i stanovnici Lažana i Kruševika naselili su se u 15. st. oko cilindričnog kaštela koji je izgradila splitska plemićka obitelj Cambi, doseljena iz Firence. Štoviše stanovnici Kruševi-

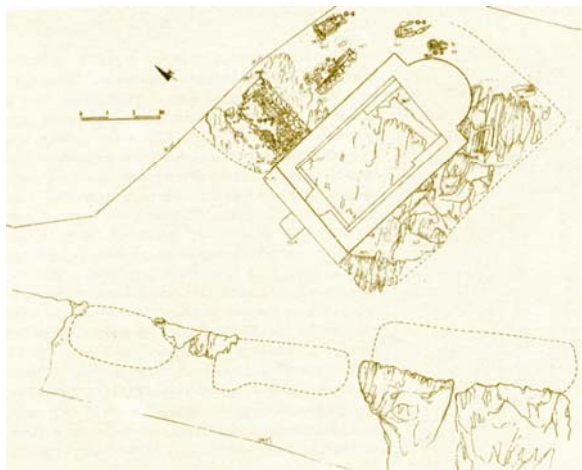

Crkva Sv. Martina ili Gospa na Krugu

ka izgradili su i svoje posebne utvrde, što je za ono razdoblje zaista bio jedinstven slučaj [4], [8].

Crkva Sv. Lovre na Balavanu

Crkva Sv. Lovre nalazi se na početku istaknutoga polukružnog brijega na padinama Kozjaka u Kaštel Luk-

Tlocrt crkve Sv. Lovre i okoliša

šiću, koji se nazivao i Kaštel Vituri prema trogirskoj plemićkoj obitelji koja je podigla središnji i najveći kaštel na granici negdašnjega splitskog i trogirskog područja. Kamenita se litica s crkvom nazivala Balavan (259 m n.v.), a poput potkove je zatvarala oveći prostor s terasastim padinama. Te padine razdvaja vododerina potoka koji proteče u zimskom i kišnom razdoblju. Terasa se iznad potoka nazivaju Ostrožine, a naziv dolazi od ruševina sela Ostrog. Taj je toponim u svojim mnogobrojnim inačicama (Ostrovica, Ostrovo, Zao-strog...) jedan od najrasprostranjenijih slavenskih naziva za utvrde na visoravnima i brežuljcima. Inače brojni povijesni dokumenti svjedoče o naselju i utvrdi didića, starohrvatskih nasljednika ili baštinka zemlje, koja su bila u sastavu ranosrednjovjekovne kliške županije.

Didići su bili pripadnici slobodnog seljaštva na području nekih hrvatskih županija (posebno na sadašnjem području Kaštela i Poljica) koji su posjedovali vlastitu zemlju (plemenšćinu, baščinu) i obrađivali je sami ili uz pomoć težaka. Iz njihovih su se redova regrutirali vojnici i izdvali plemići darovnicama kralja ili

feudalaca. Isto su se tako diobom zemlje na manje dijelove (ili uzurpiranjem feudalaca, crkve i gradskih komuna) didići stapali s pukom. Poljička je republika primjer opstanka didićkoga društvenog uređenja, a na području Kaštela njihov je utjecaj prestao u 13. st. pod utjecajem gradskih komuna, ali su se običaji i prava biranja župnika odnosno upravitelja "didićkih nadarja" (zemljišta darovanih crkvicama) iz srednjeg vijeka (Sv. Marija od Špiljana odnosno Stomorija i Sv. Ivan od Birnja) očuvali do 19. st.

Glavno pročelje i unutrašnjost crkve Sv. Lovre

Zna se da je Ostrog za Arpadovića, a vjerojatno i prije, bio sjedište kraljevskog podžupana. Autonomiju mu je ukinuo Ludovik I. Veliki (1342.-1382.) koji je definitivno pripojio Ostrog trogirskoj komuni. Stanovnici Ostroga su se krajem 15. st. zbog turske opasnosti preselili u novoosnovano utvrđeno naselje na obali.

Neosporno je da je osim crkve sa srednjovjekovnim grobljem na Balavanu bila i prapovijesna gradina sa

širokim suhozidnim bedemima. Na ostacima te gradine bila je podignuta i srednjovjekovna utvrda u duljini 60-70 m koja je pratila strmu padinu na vrhu litice.

Na utvrđenom je brijegu ispod gotovo okomitih litica bilo prostrano naseljeno područje na kojemu je skupljena velika količina prapovijesne, rimske i srednjovjekovne keramike. Istraživanja su obavljena tijekom 2000. i 2001. godine.

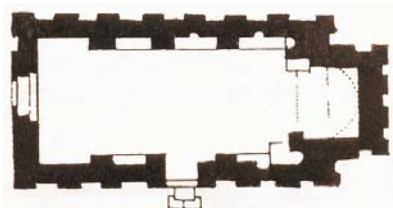

Crkvu prvi put spominje nezaobilazni Toma Arhiđakon jer su je Splitskani bili porušili 1226. godine, a tada je stradalo i ostroško groblje. Crkva je čini se odmah bila obnovljena, a ponovno je razorena za turskih provala u 15. i 16. st. i na njezinu je mjestu u 18. st. podignuta sadašnja crkva, vjerojatno u istim gabaritima. To je inače manja jednobrodna crkva s oblom bačvastom apsidom. Vjerojatno je slično izgledala i prvotna crkva ostaci koje su potpuno uklonjeni jer su ležali na golj stijeni [10].

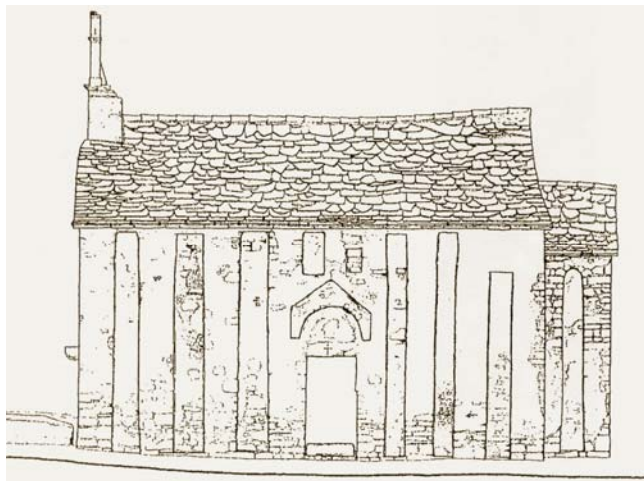
Za nedavnog smo posjeta uočili da je područje u crkvu obilježeno kamenom pločom i hrvatskim barjacom, a ploču je postavio Mjesni odbor Kaštel Lukšića 1998. na blagdan Velike Gospe.

Crkva Sv. Jurja u Radunu

Crkva Sv. Jurja u Radunu, srednjovjekovnom naselju smještenom na južnim padinama Kozjaka iznad

Tloct crkve Sv. Jurja u Radunu

Crtež crkve Sv. Jurja u Radunu

Kaštel Staroga, jedina je predromanička kaštelanska crkva iz 10. ili 11. st. koja je sasvim sigurno sačuvana u izvornom obliku. Nalazi se u blizini sadašnje željezničke stanice u Kaštel Starom, nekad se nazivala i Sveti Juraj od Podmorja, a trogirski povjesničar iz 17. st. Pavao Andreis zove je "Sv. Juraj u Orišac pod Šušnjare".

To je izdužena jednobrodna crkva na koju se nadovezuje izbočena pravokutna apsida. Crkva je duga 8,8 m, široka 5,25 m, a apsida je duga 1,3 m. Ima dva ulaza, po jedan na

zapadnoj i na južnoj strani, s tim što manji južni ulaz djeluje reprezentativnije jer ima kameni nadvratnik. S vanjske je strane crkve površina svih zidova raščlanjena plitkim nišama koje počinju od podnožja, a završavaju polukružnim lukovima pod strom novijega krova. Tako ukrašene zidne ožbukane plohe svrstavaju ovu crkvu među značajnije i ljepše spomenike predromaničkoga graditeljstva u Dalmaciji.

I unutrašnjost je raščlanjena, a po tri uska pilastra sa svake strane dijele crkveni prostor na četiri dijela. Pilastri su međusobno povezani polukružnim lukovima i pridržavaju crkveni svod koji je u posljednje vrijeme rekonstruiran. U svetištu se nalazi ka-

Prvi spomen o crkvi potječe iz 1189., ali nema sumnje da je znatno starija.

U blizini crkve Sv. Jurja nalazilo se srednjovjekovnom groblju na kojem je 1860. podignuta crkva Sv. Nikole i uređeno novo groblje. Ta crkva Kaštel Staroga podignuta je na mjestu predromaničke crkve koja se također zvala Sv. Nikola od Podmorja [9], [11].

Lokaliteti upitne sakralnosti ili predromaničkog nastanka

Na širem području Kaštel Sućurca, posebno u blizini mora, ima lokaliteta za koje se vjeruje da imaju ranokršćansko ili predromaničko podrijetlo, ali je i sakralno i predromaničko podrijetlo ili nedovoljno istra-

Pogled s jugoistoka na crkvu Sv. Jurja u Radunu

mena oltarna menza na jednom kamenom stupu.

I Radun je kao i sva ostala potkozjačka naselja bio napušten (što danas više nije slučaj) kada je 1481. trogirski vlastelin, humanist i vojskovođa Koriolan Cipiko (ili Čipiko) u Kaštel Starom na morskoj hridi izgradio kaštel koji je s kopnom bio spojen pokretnim mostom. Napuštena i oronula crkva bila je obnovljena 1794. i tada joj je iznad pročelja dodan zvonik na preslicu koji je na zahtjev stručnjaka uklonjen za obnove u osamdesetim godinama prošlog stoljeća.

ženo ili upitno. Jedan smo takav lokalitet već spominjali, doduše ne na području Kaštela već na području Solina nekoliko kilometara istočnije, kada smo govorili o salonitanskim grobljima i grobnim bazilikama (*Građevinar* 12/2007., str. 1101-1103) i spomenuli groblje sjeverno od amfiteatra sa srednjovjekovnom crkvom Sv. Nikole. Na slici je čak i manji tloct te crkve koja se naziva i crkvom Nevine Dječice i koja vjerojatno čuva uspomenu na obližnju teško uočljivu ranokršćansku baziliku. No i sam pogled na sadašnji izgled te obnovljene crkve, s velikim kame-

Crkva Sv. Nikole u Solinu sjeverozapadno od amfiteatra

nim prozorima, zvonikom na preslicu (ako se ne radi o neprimjerenoj obnovi), svjedoči da nije riječ o predromaničkoj crkvi.

Posebno mnogo mogućih ranokršćanskih crkava ima na području Kaštel Sućurca koje se naslućuju prema gustoći i učestalosti antičkih i ranokršćanskih ulomaka. Na lokalitetu Sustjepan, zapadno od naselja, na krilima velikoga nacionalnog zanosa pokušavalo se još krajem 19. st. istražiti moguće ostatke crkve Sv. Stjepana za koju se držalo da je podignuta kao zadužbina hrvatskih vladara. Nažalost to se izjalovilo zbog imovinsko-pravnih problema. Toponim, dimenzije i ulomci sarkofaga upućivali su na ranokršćansku građevinu u sklopu većega antičkog sklopa. Međutim to je sada nemoguće provjeriti jer je na tome mjestu izgrađen veliki tvornički kompleks.

Bilo je tragova ranokršćanskih nalaza i na prostoru nadbiskupskog kaštela i na predjelu Krtine, ali i na predjelu Trstenik gdje je prije nekoliko mjeseci u moru otkrivena brodska konstrukcija. Tamo su se očekivali tragovi predromaničke crkve Sv. Silvestra, ali pretpostavke dosad ni s čim nisu potvrđene.

Na područjima istočnih i srednjih Kaštela, dakle Kaštel Gomilice i Kaštel Kambelovca, gdje su utvrde gradili splitski plemići i crkveni velikodostojnici, te u naseljima Kaštel Lukšić i Kaštel Stari, gdje su obrambene građevine gradili trogirski plemići, također nema ranokršćanskih i predromaničkih sadržaja. A oni koji se ponegdje spominju potječu iz razdoblja romanike ili gotike [4].

Crkva Gospe od Stomorije ili Sv. Marije od Špiljana

Crkve u zapadnim dijelovima Kaštela

Crkva Gospe od Stomorije ili Sv. Marija od Špiljana

Iako su tri kaštelska naselja Kaštel Novi, Kaštel Stari i Kaštel Lukšić potpuno povezana i razlike je među njima vrlo teško uočiti, ipak smo se zbog koncentracije starih crkava i konfiguracije terena u zaleđu odlučili da Kaštel Novi i Kaštel Štafilić odvojeno smjestimo u zapadno područje Kaštela. Inače su uobičajeni nazivi Gornja i Donja Kaštela, a odnose se na istočna i zapadna.

Crkva Stomorija, zvana još i Gospa od Stomorije ili Sv. Marija od Špiljana (Spilana), nalazi se u polju iznad naselja Kaštel Novi i u njoj se od 15. st. od štuje čudotvorna slika Gospe od Stomorije. Tamo su stanovnici Špiljana, prvoga srednjovjekovnoga potkozjačkog sela, izgradili 1189. godine svetište Sv. Marije od Špiljana odnosno Stomorije, kako se vrlo brzo uobičajilo govoriti u svakodnevnom govoru. Crkvu su osnovali kao beneficij ili već spomenuto "didičko nadarje" i na taj način stekli pravo izbora župnika koji se izdr-

žavao od njegova prihoda, a njihovi su nasljednici to svoje pravo iskoristavali sve do 19. st.

Današnja je crkva na istome mjestu podignuta u 18 st., a u prvu su crkvu, u zid crkvene apside, bili ugrađeni fragmenti starokršćanskog reljefa koji prikazuje dva dupina i križ. Naime ta je crkva nedvojbeno bila izgrađena u okružju antičkih ostataka, na negdašnjem dobru splitskog nadbiskupa, gdje je gotovo sigurno bila starija ranokršćanska građevina. Na to upućuju obzidani izvor žive vode na kojemu je crkva podignuta, ranokršćanski fragmenti iz apside, ali i štovanje Bogorodice koja se osobito počela slaviti nakon Efeškog koncila 431. i za Justinijanove vladavine, a što je bilo povezano s dogmom o Kristovoj božanskoj naravi. Nikada

Ipak ono što se s ovom crkvom i prostorom oko nje događalo u posljednjih desetak godina svakako zaslužuje punu pozornost. Na poticaj profesorice Ivne Bućan, oko crkve je utemeljen već nadaleko poznat Biblijski vrt, a jedan je od poticaja bio drugi dolazak pape Ivana Pavla II. u Hrvatsku kada je blagoslovio sadnicu masline. Tu su posađene raznovrsne biljne vrste koje su spomenute u biblijskim zapisima, u krajobrazu gdje su vječito međusobno povezani rasli čempresi, masline, vinogradi i smokve, ali i makija, drač, brnistra i sl.

U ovome su lijepom vrtu, uređenom s ljubavlju i dječjom pažnjom, posađene raznovrsne domaće i strane biljke, primjerice tu je tzv. Judino drvo ili judić (*Cercis siliquastrum*)

Stomorija koja se nalazi na zapadnom području i čiji se izvor pitke vode nalazi pod samim oltarom. Tu je prostor sačuvan u nepromijenjenom obliku, a sačuvani su i prikladno oblikovani zatečeni stoljetni čempresi, topole i slično raslinje. Pokraj crkve teče potok, također zvan Stomorija, obale i prilazi kojega su prikladno uređeni. Na tzv. Gospinoj njivi, pravokutnoj čestici među postojećim vinogradima, ostvarena je ili se ostvaruje biblijska slika motiva i simbolike. Na uskoj površini prema sjeveru, koji nosi pučki naziv Jidro, uređuje se spomen na hrvatske velike čije je djelo inspirirano Biblijom. Tu su uz postojeće masline i trajnice postavljeni spomen-kameni Maruliću, Kranjčeviću, Meštroviću i sl. Biblijski je vrt uređen na temelju

idejnog rješenja Dobrile Kraljić i arhitekta Ede Šegvića [4], [7].

Valja reći da su se i stanovnici Špiljana odselili prema obali kad je 1512. Pavao Antun Cipiko izgradio ljetnikovac i uz njega utvrđeno naselje za seljake i težake iz potkozjačkih sela. Kaštel Novi je dugo vremena bio područje gdje se tražio iz dokumenata poznati benediktinski samostan Sv. Petra od Klobuka (ili Klobučca). Dugo se vjerovalo da se nalazio na lokalitetu Miri, sjeverno od Kaštela Novoga, jednom od najstarijih i najvećih građevinskih sklopova u Kaštelanskom

polju čiji ostaci mjestimice imaju zidove od nekoliko metara, ali su uglavnom pod zemljom ili raslinjem [4]. No kako uopće nije dokazana sakralna namjena toga sklopa, vjero-

Dio Biblijskog vrta

se međutim nije istraživalo kako je to starokršćansko zdanje izgledalo niti koliko je bilo veliko. Vjerojatno je bilo sličnih tlocrtnih odnosa kao sadašnja crkva iako je teško povjerovati da je apside bila toliko velika.

na koje se prema legendi objesio Juda, ali i stara sorta vinove loze kaštelanski crljenak, u svijetu, posebno u Kaliforniji, poznatiji kao zinfandel, a čija je domovina upravo u ovom kraju. Središte je upravo crkva

jatno je riječ o rimskoj građevini za koju je se zna da je bila ruševina već u 13. st. kada je samostan postojao. Potom se počelo tvrditi da je samostan bio točno na mjestu današnje župne crkve Sv. Petra apostola. To nedvosmisleno tvrdi, a čini se i dokazuje, i jedna upravo tiskana knjiga [12].

Sv. Juraj od Žestinja

Crkva Sv. Jurja od Žestinja nalazi se na području negdašnjega sela Žestinj-Miran koje se prostiralo duž obronaka planine Trećanice (najviša visina

Tlocrt crkve Sv. Jurja od Žestinja

602 m n.v.), sjeverno od Kaštel Štafilića uz lokalnu cestu prema zaleđu. To je srednjovjekovna crkva s kraja ili početka 11. st., vjerojatno sačuvana izvornog izgleda, koja nema zvonik nego samo improvizirano zvono iznad ulaza, a zna se da je zvonik na preslicu značajka romaničkog razdoblja. Na crkvi se poseb-

no ističe lijepo ukrašeni kameni nadvratnik sa stiliziranim lišćem i križem iznad ulaznih vrata, a bogatstvom obrade upućuje da je možda iz neke ranokršćanske crkve, posebno stoga što se radi o kamenu kakvoga nema u ovim krajevima.

Inače to je jednobrodna izdužena crkva neraščlanjenih zidova s vanjske i s unutrašnje strane. Ima četvrtastu i ponešto izduženu apsidu koja je nešto niža od glavnog svoda i također pokrivena kamenim pločama, što bi moglo značiti da u prošlosti nije mnogo obnavljana. Unutrašnji i vanjski zidovi su ožbukani. Zbog iznenađujuće malo podataka u stručnoj literaturi o toj crkvi, teško je sa sigurnošću išta precizno reći o njezinu stropu, posebno što se prema tlocrtu zaključuje da nema nikakvih pojasnica. No kako je crkva bila zatvorena, pažljivim motrenjem kroz male poluotvorene prozore čini se da smo utvrdili kako se radi o bačvastom svodu iznad apsida i iznad glavnog broda. Crkva ima uska predromanička vrata i vrlo mali i uski prozorski otvor u apsidi. Kamenom obrubljeni prozori pokraj ulaza na zapadnom pročelju vjerojatno su

naknadno dodani. Sve u svemu čini se da je riječ o jednoj rustičnoj predromaničkoj crkvi koja je bila župna crkva jednoga srednjovjekovnog naselja, prije nego što su se njegovi stanovnici povukli u kaštel s dvorištem u Kaštel Štafiliću, danas poznat kao Rotondo, koji je 1508. na morskoj hridi izgradio Stjepan Stafileo, inače trogirski vlastelin grčkog podrijetla.

Oko crkve je prostrani plato s čempresima i borovima. To je staro groblje na kojemu je nekad bilo i stećaka, a zabilježeno je da je na jednom bio ugraviran i polumjesec [4], [7].

Kako je riječ o čak trećoj staroj crkvi u Kaštelima koja je posvećena Sv. Jurju, vojniku i mučeniku, ali i zaštitniku ratara i vegetacije čiji je spomendan 23. travnja, ne treba isključiti ni poganskog boga vegetacije Zelenog Jurja, kao inspiratora raširenosti njegova kulta među starijim doseljenim Kaštelanima.

Crkva Sv. Nofra

Kako se crkva Sv. Jurja u Žestinju nalazi u udolini sasvim je sigurno da je bila župna crkva. No crkva Sv. Nofra nalazi se na nevelikom vrhu brda Veliki Bijać (208 m n.v.), vjerojatno na mjestu negdašnje gradine i osmatračnice i točno iznad piste današnje zračne luke Split. Vjerojatno se radi o zavjetnoj crkvi ili crkvi koju su koristili stanovnici naselja do kojega je vodio inače zaštićeni stari Javorski put.

Ako smo bili iznenađeni nedostatkom literature o crkvi Sv. Jurja u Žestinju, ovdje smo bili potpuno zbunjeni jer nismo pronašli čak ni podatak radi li se uopće o predromaničkoj crkvi, a nismo uspjeli pronaći ni jedan njezin tlocrt. Naime latinski natpis ugrađen iznad ulaza govori o temeljitoj obnovi crkve 1475., a to znači da je izgrađena znatno prije. Na veliku starost prvotne crkve upućuje i svetac kojemu je crkva posvećena – Sv. Nofar odnosno

Južno pročelje i apsida crkve Sv. Jurja od Žestinja

Sv. Onofrije. Taj se svetac, isposnik i pustinjač iz 4. st. slavi i u zapadnoj, ali znatno više u istočnoj crkvi, dok je u nas, posebno u Dalmaciji, vrlo rijedak. Nešto se češće sreće u Istri, a to je vjerojatno posljedica

Nesumnjivo se radi o vrlo staroj crkvi, koja je poslije u više navrata temeljito preuređena, a možda i iznova izgrađena. Čini se da je crkva poslije bila posvećena i Sv. Ivanu Evanđelisti.

Glavno pročelje crkve Sv. Nofra

snažnoga i ranoga bizantskog utjecaja iz sjedišta egzerhata u Ravenni u ranom srednjem vijeku.

Ime tog sveca je grčko, a potječe od egipatskog izraza koji otprilike znači "onaj koji je stalno dobar". Živio je u pustinji Gornjeg Egipta te se drži za jednog od pustinjačkih otaca. Sv. Onofrije je proveo u pustinji, prema predaji, više od pedeset godina života, imao je potpuno bijelu kosu i bradu koja mu je sezala do poda, a kako je živio bez odjeće nosio je pojas od lišća. Hranio se samo rijetkim pustinjaškim biljem i datuljama palme koja je izrasla pokraj njegove čelije.

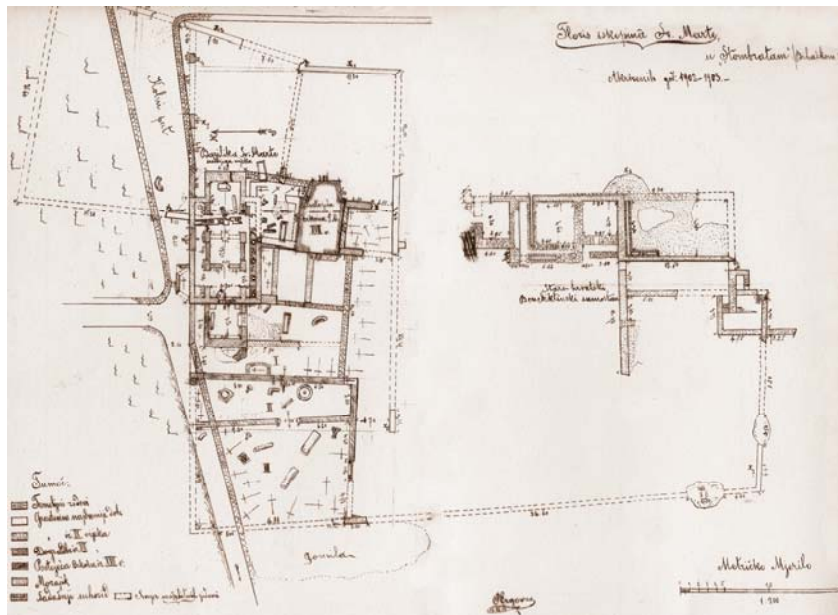
Crkva je nedavno nesumnjivo temeljito obnovljena, a uređen je i okolni prostor te postavljen oveliki kameni križ. Riječ je o manjoj jednobrodnoj crkvi s bačvastim svodom i polukružnom apsidom, ali je oltar ukrašen raznobojnim mramorom iz razdoblja baroka.

Crkva Sv. Marte u Bijaćima

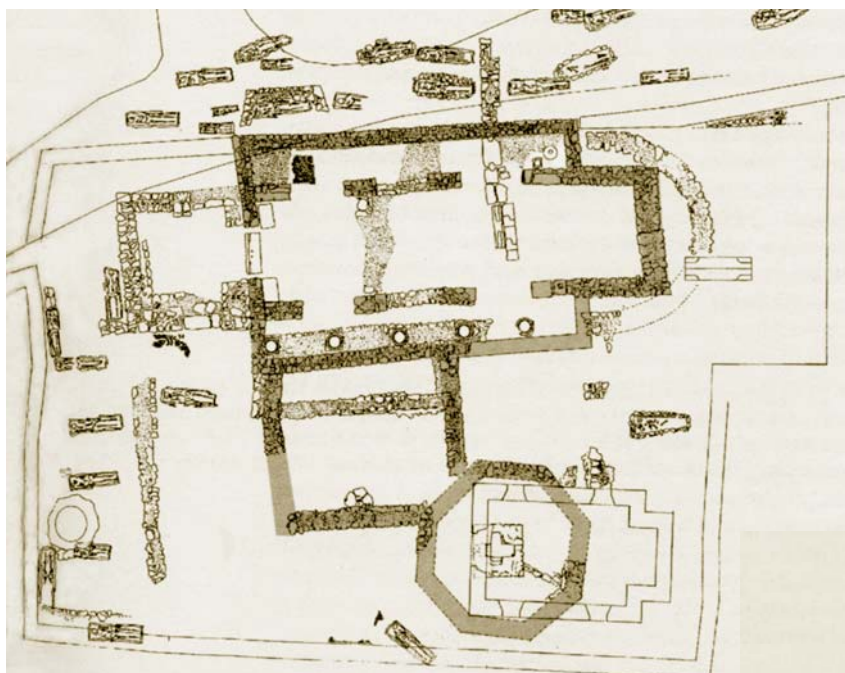
Rekli smo već da su crkve s istočnoga i zapadnog kraja kaštelanskog

polja, crkva Sv. Jurja od Putalja i crkva Sv. Marte u Bijaćima, međusobno povezane, a povezuju ih knezovi Trpimir i Muncimir i njihove povelje iz 852. i 892. Naime u tim se poveljama, pisanim ispred crkve Sv. Marte, govori o darivanju crkve Sv. Jurja i njezinih posjeda splitskoj biskupiji. Crkva Sv. Marte nalazi se na granici trogirskoga i donjokaštelanskoga polja, pola kilometra od brežuljka Bijać, a taj se predio po crkvi naziva Stombrate. Vjeruje se da je uz tu crkvu od 9. do 11. st. bilo jedno od povremenih sjedišta hrvatskih vladara. Po tom je lokalitetu nazvano i Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti *Bihać*, kojega je 1894. u Splitu osnovao don Frane Bulić. To je društvo arheološki istraživalo šire područje Splita i otkrilo brojne starohrvatske spomenike. Prekinulo je rad 1941. za talijanske okupacije.

Upravo je društvo *Bihać* od 1902. do 1905. provelo i prva temeljita istraživanja na ovom lokalitetu. Zna se da je tu bilo rimsko naselje Siculi i da ga je osnovao rimski car Klaudije (41.-54.) za veterane VII. i IX. legije koji su mu ostali vjerni za Skribonijeve pobune 42. u Dalmaciji

Jedan od crteža istraživanja crkve Sv. Marte početkom 20. st. (desno su možda ostatci vladarskog dvora)

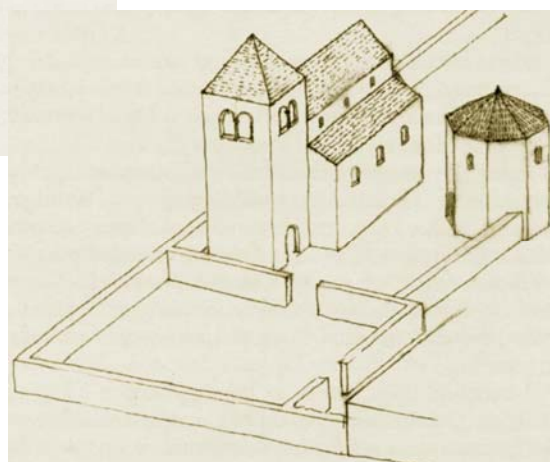

Tlocrt ranokršćanske i predromaničke crkve u Bijaćima nakon revizijskih istraživanja

ji. Tu su bile rimske nastambe i gospodarske zgrade, a pronađeni su i brojni ostatci rimske materijalne kulture.

Nakon pada Salone ovo su područje naselili Hrvati i tu je bilo jedno od sjedišta njihove kneževine. Stoga ne čudi da je na tom prostoru otkrivena

jedna od najstarijih starohrvatskih crkava – crkva Sv. Marte. Pronađeni su i brojni kameni spomenici od starokršćanskog do predromaničkog doba, a posebno se ističu dijelovi osmerokutnog ciborija (oltarne

Rekonstrukcija izgleda ranokršćanske crkve u Bijaćima

nadgradnje) koji je rekonstruiran i ima dijelove natpisa u kojima se spominje Sv. Marta, a danas se čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških starina u Splitu. Pronađeni su i kameni nadratnici s uklesanim imenima đakona i prezbitera Gumperta koji su pripadali stambenim građevinama.

Upravo to ime, titular crkve Sv. Marta (koja je kao plemkinja obraćenica mučena i stradala 270. zajedno s cijelom obitelji za Aurelianovih progona, a žena je Sv. Marisa te majka Sv. Audifaksa i Sv. Abahuma)¹ i vjerojatno postojanje zapadnoga ulaz-

nog zdanja (westverka) u srednjovjekovnu crkvu, svjedoče o utjecaju Franačkoga Carstva na prve hrvatske vladare i na pokrštanje Hrvata. Uostalom već smo spominjali i progonjenoga franačkoga propovjednika Gottschalka koji je boravio na dvoru kneza Trpimira.

Istraživanja na lokalitetu Bijaći bila su prožeta golemim nacionalnim nabojem, a društvo *Bijać* istraživanja je vodilo u više navrata. Radove su uz povremene konzultacije s don Franom Bulićem, koji je obavljao i stručni nadzor, izvodili tadašnji društveni suradnici Pavle Ergovac, trgo-

Ostatci ranokršćanske i predromaničke crkve Sv. Marte

¹ Često se brka sa Sv. Martom, sestrom Lazara kojega je Isus oživio i Marije koja je zdušno upijala svaku njegovu riječ.

vac, i Pavao Perat, student prava, koji su, iako amateri, precizno vodili dnevnik i dokumentaciju o nalazima. Otkriveni su ostatci trobrodne predromaničke crkve s pravokutnom apsidom na temeljima kasnoantičke građevine čiji su zidovi djelomice iskorišteni. Pronađeno je i mnogo ulomaka kamenog namještaja, uglavnom ukrašenog pleternom keramikom. Bilo je pronađeno i mnogo grobova kojima istraživači nisu poklanjali preveliku pozornost.

Kako je taj vrijedni arheološki lokalitet u međuvremenu bio potpuno zapušten i pomalo zaboravljen, Institut za arheološka istraživanja iz Splita obavio je temeljita revizijska istraživanja koja su trajala od 1967. do 1969., a 1970. je obavljena konzervacija istraženih dijelova. Istraživanja su vodili Dušan Jelovina i Dasen Vrsalović, a najvrjedniji nalaz bilo je otkriće polukružne apside rano-

nih vrijednih ugrađenih ulomaka. Otkriveni su i ostatci mozaika te ulomci kamenoga crkvenog namještaja i sarkofaga. Istraživan je cijeli prostor oko temeljnih ostataka crkve Sv. Marte i dio kolnoga puta na sjeveru, ali nije, nažalost, prostor južno od crkve jer se radi o privatnom vlasništvu, a tu su već prije naslućeni mnogi zidovi, vjerojatno i vladarskoga dvora i gospodarskih zgrada. Otkriveno je i 28 grobova.

Ranokršćanska je bazilika imala široku polukružnu apsidu, vjerojatno i tri broda, a prema dekorativnoj skulpturi građena je vjerojatno krajem 6. st. Sjeverni joj je zid bio dio prijašnje rimske građevine. Predromanička crkva Sv. Marte izgrađena je na ostacima te bazilike, i to u tri faze. Najprije je izgrađena jednobrodna crkva s pravokutnom apsidom, potom su ugrađeni četvrtasti stupovi čime je dobivena trobrodna osnova,

Dio ostataka i sadašnja crkva Sv. Marte

kršćanske bazilike koja je bila u neposrednoj blizini predromaničke crkve Sv. Marte. Otkriven je i krsni zdenac pod pločnikom sadašnje crkve Sv. Marte, koju je 1908. dao izgraditi don Frane Bulić jer je prijašnju iste veličine bio srušio zbog broj-

a u trećoj su stupovi povezani i pridodan zvonik (westwerk) na zapadnom pročelju.

Od kraja 9. st. crkva Sv. Marte se ne spominje u dokumentima do 1185. kada je na crkvenom saboru u Splitu pripala splitskoj nadbiskupiji. Prema

jednoj u prijepisu sačuvanoj ispravi 1197. bila je obnovljena i tada je posvećena Sv. Marti i Sv. Ivanu Krstiteľju. Možda je tada dobila svoj konačni trobrodni izgled. Koliko je dugo bila u funkciji nije poznato jer mogla je stradati u nizu okršaja što su se na tom području vodili od 13. do 17. st. (tatarska provala 1242., sukobi Splitskana i Trogirana u 13. st., ratovi hrvatsko-ugarskih kraljeva i Mlečana u 14. st., protuturski ratovi tijekom 16. i 17. st.). Nova je mala crkvice izgrađena s južne strane u neposrednoj blizini u 17. st., a potom ponovno, kao što smo rekli, u 20. st.

Crkva Sv. Marte i cijeli lokalitet u Bijaćima jedan je od najvrjednijih i najpoznatijih hrvatskih arheoloških nalazišta kojemu je posvećena cijela jedna mala biblioteka. U ovom smo napisu uglavnom rabili jedno izdanje *Starohrvatske prosvjete* iz 1999. koja je u cijelosti posvećena tom lokalitetu [13], [14], [15], [16].

Za nedavnoga smo posjeta zaključili da je prava šteta što taj vrijedan arheološki lokalitet nije do kraja istražen, odgovarajuće zaštićen, prikladno obilježen i predstavljen brojnim posjetiteljima i namjernicima onako kako to zaslužuje. No to je, nažalost, vrlo čest slučaj koji smo i prije uočili na prostoru između Splita i Trogira.

Zaključak

Prikazali smo sve ranokršćanske, predromaničke i ranoromaničke crkve koje su se nalazile na području Kaštela. Najčešće se radi samo o crkvama koje su građena na negdašnjim lokalitetima, ali i takve crkve čuvaju uspomenu na negdašnje vrijedne i lijepe građevine. Neke su od njih, posebno Sv. Juraj od Putalja i Sv. Marta u Bijaćima, izuzetno vrijedne za hrvatsku prošlost i baštinu. Šteta je ipak što se unatoč znatnim ulaganjima za te lokalitete vrlo malo zna ili se neodgovarajuće predstavljaju. A bilo bi potrebno, barem za početak, samo nekoliko putokaza i napisa na panoima.

Neke su crkve, unatoč brojnim ne-
daćama (od ratova, industrijalizacije
i divlje gradnje) koje su se osobito
odražavale na tom relativnom uskom
pojasu od Kozjaka do mora, ipak
uspjele sačuvati svoj izvorni izgled i
atraktivnost, poput crkve Sv. Jurja u
Radunu. Posebno raduje i činjenica
da su se za neke druge crkve, poput
Stomorije, pronašli i dodatni sadržaji
koji su obogatili i oplemenili pros-
tor, kao što je to slučaj s Biblijskim
vrtom. Možda je upravo to primjer
koji bi trebalo slijediti, dakako ne
izravno. Čini se da je ipak uvijek po-
trebno samo malo više dosjetljivosti.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Čače, S.: *Putalj u prapovijesti*, Putalj – katalog izložbe, MHAS, Split, 1997.
- [2] Čače, S.: *Putalj u ranijem rimskom razdoblju*, Putalj – katalog izložbe, MHAS, Split, 1997.
- [3] Fadić, I.: *Putalj u kasnoj antici*, Putalj – katalog izložbe, MHAS, Split, 1997.
- [4] Migoti, B.: *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb, 1990.
- [5] Budak, N.: *Knezovi, kraljevi, biskupi – slike iz davne hrvatske povijesti*, Slobodna Dalmacija, Split, 2005.
- [6] Burić, T.: *Putalj u srednjem vijeku*, Putalj – katalog izložbe, MHAS, Split, 1997.
- [7] Rapanić, Ž.: *Solin u starohrvatsko doba*, MHAS, Split, 1996.
- [8] Burić, T.: *Sv. Mihovil u Lažanima*, Starohrvatska prosvjeta III. (2000.), 27., str. 23-27
- [9] Vidović, M.: *Splitsko-makarska nadbiskupija – župe i ustanove*, Splitsko-makarska nadbiskupija, Split, 2004.
- [10] Burić, T.: *Sv. Lovre – Balavan*, Starohrvatska prosvjeta III. (2000.), 27., str. 29-34
- [11] Jelovina, D.: *Starohrvatsko kulturno blago*, Mladost, Zagreb, 1986.
- [12] Duvnjak, M.: *Župna crkva Sv. Petra apostola u Kaštel Novome*, Muzej grada Kaštela, Kaštel Lukšić, 2008.
- [13] Gjurašin, H.: Arheološka istraživanja kod crkve Sv. marte od 1902. do 1905. godine, Starohrvatska prosvjeta III. (1999.), 26., 7-96
- [14] Jelovina, D.: *Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima*, Starohrvatska prosvjeta III. (1999.), 26., 97-107
- [15] Ančić, M.: *Od vladarske curtis do gradskog kotara*, Starohrvatska prosvjeta III. (1999.), 26., 189-235
- [16] Marasović, T.: *Bijaći u svjetlu proučavanja srednjovjekovnih vladarskih rezidencija*, Starohrvatska prosvjeta III. (1999.), 26., 335-362